

HOGYAN LEGYÜNK ENGEDETLEN POLGÁROK?

GÉBERT JUDIT

Misetics Bálint (szerk.): Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás

Napvilág Kiadó – Humán Platform Egyesület,
Budapest, 2016. 287 oldal, 2900 Ft

A szerkesztő bevezető tanulmánya szerint ez a kötet eszközöket kíván a kezünkbe adni a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelemhez. Más szóval: mit tegyünk, ha szembesülünk valamilyen társadalmi igazságtalansággal, de a „hagyományos módon” képtelenek vagyunk hatékonyan tenni ellene? Misetics Bálint „célja elsősorban nem az intellektuális kíváncsiság kielégítése, hanem az, hogy olyan eszméket és módszereket – és mindenekelőtt inspirációt – adjon olvasóinak, amelyeket sikerrel alkalmazhatnak a gyakorlatban is, vagyis a jogfosztottság és a társadalmi igazságtalanságok elleni küzdelemben” (11. old.).

A kötet hét tematikus részre tagolva összesen 23 hosszabb-rövidebb (részben magyarul már korábban megjelent) tanulmányt tartalmaz, mind klasszikus, mind a kortárs diskurzust meghatározó újabb szövegeket. Az előbbieket képet adnak a polgári engedetlenség történetéről (Thoreau adófizetés-megtagadásáról, a szüfrazettek radikális módszereiről, Mahatma Gandhi erőszakmentes ellenállásáról és Martin Luther King polgárjogi küzdelmeiről); az utóbbiak inkább fogalmi elemzések, tárgyuk a polgári engedetlenség, a közvetlen cselekvés és a demokratikus fanatizmus. A könyv egy kötetben, magyarul ad közre meghatározó hatású szövegeket a polgári engedetlenségről. Az újabb fordítások megbízhatók, nyelvileg sokszor leleményesek; az alapos és részletes szerkesztői lábjegyzetek megfelelő kontextusba illesztik a tanulmányokat, aminek különösen a klasszikus szövegek esetében van kiemelt jelentősége.

A könyvnek két alapvető hibája van, amelyek nem teljesen függetlenek egymástól. Az egyik a válogatással kapcsolatos. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy Misetics a mai társadalmi igazságtalanság elleni küzdelemben kíván segítségünkre lenni, akkor vajmi keveset kezdhetünk a szüfrazettmozgalom vagy a fekete polgárjogi harc történelmileg fontos dokumentumaival, mert a polgári engedetlenségnek már mások a témái, mint paradigmatis példaképei (a szüfrazettek, Gandhi, King) idején. A kortárs polgári engedetlenség középpontjában a környezetvédelem, az állatok

jogai, a nukleáris fegyverek leszerelése, a kapitalizmus problémái vagy a globalizáció elleni tiltakozás áll.

A másik hiba – és ez a fontosabb –, hogy a polgári engedetlenséggel kapcsolatos alapvető kortárs dilemmák közül több szóba sem kerül. Hiányoznak bizonyos releváns, kurrens írások, amelyek segítenék az olvasót annak végiggondolásában, hogy engedetlen polgárként milyen morális dilemmákban kell felelősen döntenie.

I.

Misetics bevezető tanulmánya a polgári engedetlenség John Rawls által adott híres meghatározásából indul ki: a polgári engedetlenség „nyílt, erőszakmentes, a lelkiismeretre hivatkozó, mégis politikai cselekedet, amellyel megszegik a törvényt, és pedig rendszerint azért, hogy a törvényben vagy a kormány politikájában változást idézzenek elő” (13. old.). E definíció szerint a polgári engedetlenségnek öt lényegi jellemzője van: 1. a lelkiismeretre épül; 2. törvényszegéssel jár; 3. kommunikált; 4. nyilvánosságra tart számot; 5. erőszakmentes.

Nézzük sorjában.

1. A lelkiismeretesség elve arra utal, hogy a polgári engedetlenség alapja mindig az a morális meggyőződés, hogy bizonyos törvények, helyzetek vagy cselekedetek igazságtalanok. Az egyén egyrészt gondolhatja úgy, hogy *saját* erkölcsi világképe nem egyeztethető össze a vélt igazságtalansággal (például egy pacifistáé a sorkatonaság intézményével), másrészt vélekedhet úgy is, hogy egy törvény, helyzet vagy cselekedet a *társadalom* érdekeit sérti, társadalmi igazságtalansághoz vezet (például egy igazságtalannak tartott nemzetközi együttműködési szerződés megkötésével). A polgári engedetlenség tehát szembeállítja erkölcsi meggyőződésünket a jogszabályokban lefektetett törvényekkel.

2. A polgári engedetlenség törvényt sért. E törvénysértés lehet közvetlen, amikor valaki nem engedelmeskedik az igazságtalannak tartott törvénynek (például megtagadja a sorkatonaságot), és lehet közvetetten törvénysértő, ha nem magát az igazságtalannak tartott törvényt sérti meg, hanem egy másikat annak érdekében, hogy ráirányítsa a figyelmet az előbbi igazságtalanságára (például birtokháborítást követ el azért, hogy így tüntessen a sorkatonaság ellen).

1 ■ Peter Singer: *Democracy and Disobedience*. Calderon Press, Oxford, 1973.

3. A polgári engedetlenség kommunikatív, hiszen a közvélemény és a politikai döntéshozók figyelmét felkeltve akar változást elérni. Mivel a főáramú média irányítói kevésbé adnak hangot a kisebbségben lévő nézeteinek, az illegalitás szenzációja segíthet a kommunikatív cél elérésében.

4. A polgári engedetlenség nem rejtett vagy titkos tevékenység, hanem nyilvános, bejelentett esemény. Mind a hatóságok, mind a közvélemény tudja, mi fog történni. Ugyanakkor a nyilvánosság néha hátráltatja a cél elérését: aki nagyobbra veri, hogy meg fogja szegni a törvényt, az alkalmat ad a hatóságoknak arra, hogy ebben megakadályozzák (például be akar törni egy laboratóriumba, hogy szabadon engedje a kísérleti állatokat, de ezt a hatóságok közbelépése megghiúsítja).

5. Az erőszakmentesség mellett több érv is szól. Az egyik szerint morálisan mindenképpen elítélendő az erőszak alkalmazása. A másik szerint bármilyen erőszakos beavatkozás mások szabadságjogaiba a közvélemény szemében elhomályosítja a polgári engedetlenség lelkiismeretességi elvét, ezért nem is célravezető a törvénysértés során erőszakot alkalmazni.

Noha Rawls meghatározásában csak a fentebb felsorolt öt jellemző szerepel, a polgári engedetlenség fogalmához hozzátartozik az is, hogy végrehajtója vállalja a törvényszegésért járó büntetést. Ez jelentheti azt, hogy nem áll ellen az igazságszolgáltatásnak, de azt is, hogy a titokban végrehajtott polgári engedetlenség után (például a kísérleti állatok kiengedését követően) elismeri tettét a hatóságok előtt: besétál a rendőrségre, és feljeleníti magát. A büntetés elfogadása rokonszenvet ébreszthet az ügy iránt, és az addig közömbösen viselkedők ráébredhetnek, hogy ami számukra irreleváns, az másoknak nagyon is fontos.¹

A nyilvánosság, az erőszakmentesség és a büntetés elfogadása jelzi, hogy az engedetlen polgár végső soron lojális ahhoz a jogrendszerhez, amelyben az ellenállását kifejti. Tehát nem a jogrendszer megdöntésére törekszik, hanem egy bizonyos törvény vagy helyzet megváltoztatására.

Misetics a polgári engedetlenség fogalmát megkülönbözteti három másik, rokon fogalomtól: a közvetlen

cselekvés (vagy közvetlen beavatkozás), az együtt nem működés és az erőszakmentes ellenállás fogalmától.

A közvetlen beavatkozás célja nem a figyelemfelkeltés vagy a közvélemény és a döntéshozók véleményének befolyásolása, hanem egy társadalmi probléma *közvetlen* orvoslása: a beavatkozó maga próbál felszámolni egy igazságtalanságot. (Például amikor rendbe hoz egy használaton kívüli lakást, hogy egy hajléktalan család odaköltözhessen, akkor közvetlenül próbál hozzájárulni a lakhatási szegénység enyhítéséhez.)

Az együtt nem működés annak a felismeréséből fakad, hogy a társadalom az egyének együttműködésén alapul és tagjai egymásra vannak utalva. Az együtt nem működő szándékosan megszakítja a valamilyen társadalmi norma vagy jogszabály által előírt együttműködést. Az együttműködés megtagadása további cselekvőkre is befolyást gyakorolhat. (Például a jobb munkafeltételeket kikényszerítő sztrájk esetében.)

Az erőszakmentes ellenállás Mahatma Gandhi és Martin Luther King nevéhez kötődő fogalom. Az erőszakmentes ellenállás osztozik a polgári engedetlenség legtöbb jellemzőjében. De míg a polgári engedetlenség a cselekvés egy fajtája, az erőszakmentes ellenállás inkább attitűd és életfelfogás, melyhez

szervesen hozzátartozik az áldozatvállalás és az önként vállalt szenvedés. Az erőszakmentes ellenállás abban is különbözik a polgári engedetlenségtől, hogy Gandhi és King szerint az erőszakmentes ellenállásra tanítani kell: az embereknek először meg kell tanulniuk, hogyan legyenek erőszakmentesek.

A kötet számos olyan példát kínál, amelyek jól megvilágítják e fogalmak egymáshoz való viszonyát. Az afroamerikai Rosa Parks nem adta át a helyét a szegregált buszon a fehér utasnak, s ezzel polgári engedetlenséget követett el; aki élelmiszert gyűjt, majd szétszítja a rászorulóknak, az közvetlenül próbálja enyhíteni az éhezést, tehát közvetlen cselekvést hajt végre; aki bojkottál bizonyos termékeket, az megtagadja az együttműködést a termékek árusítóival. Amikor Gandhi a híres sómenetet szervezi annak érdekében, hogy szembeszálljon a britek sómonopóliumával, erőszakmentes ellenállást hajt végre.

E négy fogalom megkülönböztetése nem kölcsönösen kizáró. Továbbra is a könyv példáinál maradva: amikor önkormányzati rendelet tiltja az élelmiszerosztást, és valaki mégis élelmiszert oszt, akkor nemcsak közvetlen cselekvést végez, hanem polgári engedetlenséget is elkövet; amikor Thoreau megtagadja az adófizetést, akkor nemcsak az együttműködést tagadja meg az állammal, hanem törvényt is sért, tehát polgári engedetlenséget hajt végre.

II

A polgári engedetlenség fogalmának megteremtőjeként, vagy legalábbis első megfogalmazójaként számon tartott Henry David Thoreau-tól két tanulmány is helyet kapott a kötetben. Thoreau a polgári engedetlenség lelkiismereti vonatkozását állítja a középpontba, amikor azt állítja, hogy az ember elsősorban a saját lelkiismeretének engedelmeskedjék, lévén a lelkiismeret „az örök és egyedül igazságos alkotmány” (57. old.). Aki aláveti magát egy igazságtalan törvénynek, az szerinte az igazságtalanság cinkosává válik. Ezért morálisan elítélendő öلبه tett kézzel ülni, és arra várni, hogy az igazságtalan helyzet magától megváltozzék, hiszen „elsősorban embereknek kell lennünk, és csak másodsorban alattvalóknak” (30. old.). A nők választójogáért küzdő Teresa Billington ezt a gondolatot viszi tovább, amikor amellett érvel, hogy az egyenlőség és a szabadság híveinek *kötelessége* fellázadni az egyenlőtlen és a zsarnokság ellen. Kárhóztatja is azokat az „idősebb szüfrazetteket”, akik abban bíznak, hogy udvarias kérésekkel és szelíd meggyőzéssel elérhető a nők egyenjogúsítása.

Billington nem éri be a pusztá engedetlenséggel, mert szerinte a csendes módszerek hatástalanok: cselekvésre kell ösztönözni a közömbösöket és a bizonytalankodókat, és egyúttal meg kell szabadulni azoktól, akik mértékletességükkel hátráltatják a fejlődést. Úgy ítéli meg, hogy az alkotmányos módszereket már kimerítették, s ezért radikális lázadásra van szükség a kormányhatalommal szemben; a törvények csak azokat kötelezik, akik részt vettek a megalkotásukban, azokra nézve viszont nem kötelezők, akiket kizártak a törvényhozásból.

A közvetlen cselekvésről Voltairine de Cleyre a XX. század elején keletkezett tanulmányában azt írta, hogy nemcsak az adott probléma megoldására alkalmas, hanem a figyelem felkeltésének is a legmegfelelőbb eszköze. Ráadásul magasabb rendű, ha az állampolgárok maguk orvosolják az igazságtalan helyzeteket, és nem a politikai vezetőktől remélt megoldásra várnak. Szerinte az állami megoldások végső soron mindig kényszerítésen alapulnak: az állam hatalma a „firkósbotban, a puskában vagy a börtönben” (81. old.) rejlik.

A közvetlen cselekvés anarchista hagyományához kapcsolódó David Graeber is bírálja az állami problémamegoldásokat. Szerinte úgy kell eljárni, mintha az állam nem is létezne. A megtapasztalt igazságtalansággal szemben nem segít, ha az egyének kéréssel

fordulnak az államhoz, de az sem, ha látványos szembeszegülő gesztusokat tesznek. Maguknak kell cselekedniük.

Összesen 14 rövidebb szöveg – Mahatma Gandhi, Krishnalal Shridharani és Martin Luther King tollából – foglalkozik az erőszakmentes ellenállással. Az erőszakmentes ellenállást kifejtő szatjágrahik (Gandhi) fizikailag passzív, békés, de lelkiileg aktív cselekvést hajtanak végre. Minden cselekedetük arra törekszik, hogy türelemmel és megértéssel meggyőzzék az ellenfelet. Nem alkalmaznak erőszakot, de nem utasítják el minden további nélkül a társadalom békéjének, zavartalan működésének megsértését.

Gandhi szerint az áldozatvállalás több a törvényszegésért kiszabott büntetés elviselésénél. Az önként vállalt szenvedés az ellenfél és a közvélemény meggyőzésének eszköze. Kizárólag észérvekkel nem lehet győzelmet aratni; a győzelmet szenvedéssel kell megváltani. Az áldozatvállalás teszi világossá a közvélemény szemében, milyen fontos az ügy, amelyért a szatjágrahik kiállnak.

Az áldozatvállalásnak két okból van még jelentősége. Egyrészt az erőszakmentes ellenállás csak olyan cél érdekében alkalmazható, amelyért a szatjágrahik hajlandók vállalni a szenvedést. Másrészt – írja Gandhi –, senki sem tudhatja bizonyosan, mi az igazság. Amennyiben az erőszakmentes ellenálló kiáll azért, amit igaznak hisz, de téved, ezzel kizárólag önmagának okoz szenvedést. A szatjágrahí azzal juttatja érvényre az igazságot, hogy vállalja a szenvedést, és nem azzal, hogy másoknak okoz szenvedést.

Az erőszakmentesség nem azonos a gyávasággal. Gandhi sokat idézett mondata: „Amikor csak a gyávaság és az erőszak között lehet választani, akkor az erőszakot javasolnám.” (120. old.) Amikor egy alkalommal a fia megkérdezte tőle, mit tegyen, ha az apját fizikai támadás éri, Gandhi azt válaszolta, hogy kötelessége akár erőszakkal is a védelmére kelni. Az erőszaktól tartózkodás ugyanis csak olyan embernek a megbocsátását jelenti, akinek hatalmában állna büntetni, de semmit sem jelent, ha egy védekezésre képtelen ember próbálkozik vele. Az erőszakmentesség tehát az erősek fegyvere, a gyöngék számára pusztá képmutatás.

Az erőszakmentes ellenállás mindig csak intézmények, sohasem emberek elpusztítására törekszik. Gandhi szerint egy igazságtalan intézmény hivatalnokai csak a körülmények teremtményei, ezért hiba ellenük erőszakkal fellépni. Ennélfogva nem ért egyet azzal, ha a szatjágrahik kiközösítik azokat, akik nem csatlakoznak önszántukból az erőszakmentes ellenálláshoz. Szerinte „egyetlen emberi lény sem annyira rossz, hogy lehetetlen lenne megtérnie, egyetlen emberi lény sem tökéletes annyira, ami feljogosítaná annak elpusztítására, akit hibásan teljes mértékben gonosznak tart” (131. old.).

Gandhi sajátos nézeteket vallott a gazdasági egyenlőtlenégről. Szerinte mindenkinek joga van az alapvető életszükségletei kielégítésére, ami azonban

kötelességgel párosul: dolgozni kell az alapvető javak előteremtéséért. Akit megfosztanak munkája gyümölcsétől, annak joga van az együtt nem működés eszközhöz nyúlni.

Egyenlő elosztás nem érhető el azzal, ha a gazdagokat megfosztják vagyontól, mert az csak erőszakkal lehetséges, és az erőszakos cselekedet nem szolgálja a társadalmat. A társadalom csak szegényebbé válna, hiszen elvesztené azoknak az embereknek a tehetségét, akik ismerik a vagyon felhalmozásának módszerét. A szegények meg tudják vonni az együttműködésüket a gazdagoktól, és ezzel meghiúsíthatják vagyonosodásukat, mert nélkülük nem teremthető vagyon.

King elméleti szinten nem sokat tett hozzá Gandhi nézeteihez: egyszerűen a fekete polgárjogi mozgalomra alkalmazta az erőszakmentes ellenállás eszméit. Számára is az a lényeg, hogy az erőszakmentes ellenállás provokáció, amely felébreszti a közösség lelkiismeretét; hogy az erőszakmentes akciót meg kell, hogy előzze a releváns tények összegyűjtése és annak alapos végiggondolása, valóban igazságtalanságról van-e szó. Két ponton tért el Gandhitól: egyrészt az erőszakmentes ellenállást nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi szinten is alkalmazhatónak vélte, másrészt azt tartotta, hogy az erőszakmentes ellenállás a keresztény szellemiség része.

A könyv két politikafilozófiai tanulmányt tartalmaz Rawls, illetve Habermas tollából. Rawls kérdése: „[hol] szűnik meg a kötelességünk, hogy engedelmessédjünk a jogalkotó többség által kibocsátott törvényeknek, mert jogunk van szabadságaink védelmezésére és kötelességünk szembeszállni az igazságtalansággal?” (197. old.) A polgári engedetlenség szerinte akkor igazolható, ha sérülnek a szabad és egyenlő társadalmi együttműködés elvei. Ebből következik, hogy a polgári engedetlenség lelkiismereti indoka nem alapulhat csoportérdeken, önérdéken vagy vallásos hiten, hanem kizárólag az igazságosság közös felfogásán, amelyre a politikai berendezkedés épül.

Rawls szerint tehát a polgári engedetlenséget elsősorban a szabadságjogok és az esélyegyenlőség sérelme igazolja. Gandhival szemben úgy gondolja, hogy a gazdasági egyenlőtlenség önmagában nem szolgálhat a polgári engedetlenség alapjául. Ugyanis a gazdasági egyenlőtlenség megítélése egyaránt múlik elméleti megfontolásokon, pusztá feltételezéseken és az elérhető információ mennyiségén, ezért ebben az esetben nem lehet az igazságosság közösen elfogadott felfogására hivatkozni.

Rawls számára is felmerül, hogy a polgári engedetlenség utat enged az anarchiának, hiszen mindenkint arra bátorít, hogy maga döntsön a politikai elvekről. Ám ha a polgárok egyetértenek az igazságosság alapvető felfogásában, és tiszteletben tartják a polgári engedetlenség megkívánt feltételeit, az nem idéz elő anarchiát. Épp ellenkezőleg, végső soron a polgári engedetlenségre való hajlandóság szilárdítja meg a jól berendezett társadalmat, ahol a polgári engedetlenség segít felszámolni az esetleges igazságtalanságokat.

Habermas szerint a polgári engedetlenség formáját tekintve illegális cselekvés ugyan, de a demokratikus jogállami rendünk közösen elismert legitimációs alapjára hivatkozva hajtják végre. A polgári engedetlenségnek azért van ereje, mert a legitimáció elvesztésének veszélye át tudja hangolni a kormányt. A polgári engedetlenség ezért az érett politikai kultúra nélkülözhetetlen alkotórésze, hiszen végső soron segíti a demokratikus jogállam működését.

A polgári engedetlenség összeegyeztethető a pszichikai nyomásgyakorlással és mások mozgási szabadságának korlátozásával, de ennek során nem sérülhet az érintettek fizikai és pszichikai integritása. Az alkalmazott eszközöket mindig a polgári engedetlenség céljához igazodva kell megválasztani, minden esetben mérlegelve, illik-e az elérni szándékozott célhoz.

Habermas amellett érvel, hogy a demokratikus jogállam nem követelhet polgáraitól feltétlen engedelmeskedést a jogszabályoknak, csak *minősített* engedelmeskedést. Tehát a kormány csak akkor várhatja el a törvények betartását, ha azok elismerésre méltó, mindenki számára belátható morális elvekre támaszkodnak.

Az utolsó tematikus részben olvasható Frances Fox Piven tanulmánya az együtt nem működésről és eljárásról, a kölcsönös függésről. Piven szerint a társadalom működése az egyének kölcsönös függésén alapul, és a kölcsönös függés hálózatai hatalmi kapacitásokat hoznak létre. Ha az emberek megvonják hozzájárulásukat a társadalmi együttműködéshez, akkor alulról kiindulva mozgósíthatják a hatalmi kapacitásokat, és juttathatják érvényre nézeteiket.

A kölcsönös függésből származó hatalom felhasználhatósága egyrészt azon múlik, az emberek felismerik-e ezt a hatalmat, és hogyan értelmezik a hatalmukat megteremtő társadalmi kapcsolatokat. Másrészt azon, hogy a résztvevők képesek-e együttműködésük visszatartására. Akik fel akarják függeszteni az együttműködést, azoknak meg kell találniuk ennek a módját, valamint azt, hogyan vészeltetik át az esetleges megtorlást.

A közösségi cselekvés repertoárja szükségszerűen tanult, kulturálisán meghatározott. Az eszközök ezen készletét alakíthatja az intézményi berendezkedés, továbbá a vagyon, a fizikai erő és az intézményi pozíciók koncentrálódása is. A ma rendelkezésre álló készlet egy korábbi, nemzetállami ipari társadalomban alakult ki, és korántsem biztos, hogy megfelel a megváltozott, XXI. századi körülményeknek. Piven példájával: a globalizáció miatt kevésbé feltűnő a tőke és a munkaerő kölcsönös függése a fejlett világban, mivel a tőke világszerte szétterül, és a déli féltekén új kölcsönös függőségeket hoz létre a tőke és az új munkáscsoportok között.

Végül Joel Olson a rabszolgaság ellen küzdő észak-amerikai abolitionista mozgalom politikai retorikáját elemzi, és amellett érvel, hogy a legnagyobb problémát mindig a mérsékeltek hallgatása jelenti, mert ezzel hallgatólagosan jóváhagyják az elnyomást. Ezért

van szükség demokratikus fanatizmusra, amely nyomást gyakorol a középén állókra azzal, hogy egy-egy konkrét álláspont védelmében kettészakítja a nyilvánosságot barátokra és ellenségekre. Ebben az értelemben a mérsékelt meggyőzésének egyik lehetséges stratégiája.

A demokrata fanatikusok azon igyekeznek, hogy „kemény vitában és a sokszínű nyilvánosságban való harcias részvétellel” (280. old.) gyűrjék le a szemben álló nézeteket, és győzzék meg a mérsékeltet. De ez nem jelentheti az ellenzők dehumanizálását vagy elhallgattatását. Épp ellenkezőleg: az ellenfelek a megtérítendő közösség. A demokratikus fanatizmus konfrontatív, megalkuvást nem ismerő és elsősorban provokatív tevékenységet eredményez. Olson szavai-val: „[a]kit [pedig] nem lehet kiérvelni az előítéleteiből, azt ki kell nevetni belőlük.” (266. old.)

A demokrata fanatikusok szerint a pusztá észérvekre hagyatkozás is veszélyes, ugyanúgy, mint a vallási lelkesültség. Az ésszerűség túlhangsúlyozása miatt figyelmen kívül maradhat a tapasztalat és a hagyomány. Ráadásul a reform sohasem rendezett, tiszta folyamat, felfordulással jár. A reformokat nem úgy kell elképzelnünk, hogy racionális elmék összeülnek, hogy létrehozzanak egy igazságosabb politikai rendet. Bizonyos körülmények között tehát a mérsékelttség éppenséggel alááshatja, a fanatizmus pedig előmozdíthatja a demokráciát.

III

Habár a könyv valóban felvonultat eszközöket a polgári engedetlenség alkalmazására és érveket a polgári engedetlenség lehetősége mellett, azt gondolom, egy fontos követelménynek nem felel meg. Távrolról sem nyújt teljes képet a polgári engedetlenséggel kapcsolatos talán legfontosabb dilemmáról: mikor igazolható morálisan a polgári engedetlenség, vagyis mikor lehetünk erkölcsileg felvértezett engedetlen polgárok?

Szerintem a felelős polgárnak legalább négy további kérdést kell előbb tisztáznia, ha erre a kérdésre válaszolni akar. Az alábbiakban ezeket veszem sorra.

1. Van-e egyáltalán bármilyen értelemben vett *joga* az engedetlenségre? Számos érv felhozható amellett, hogy egy többé-kevésbé igazságos, demokratikus társadalomban morális kötelességünk a törvényeknek engedelmessé válni. A könyvben is olvasható Rawls-tanulmány szerint abból, hogy az embernek morális kötelessége engedelmessé válni a törvényeknek, az következik, hogy a társadalom megváltoztatásához először a megfelelő legális módszerekkel kell hozzáfogni.

Ezért a polgári engedetlenség csak mint utolsó mentesítő igazolható. Ha a hatalmon lévők érzéketlenek a legális módszerekre, akkor az egyén jogosan gondolhatja, hogy a további próbálkozás is eredménytelen lesz, és marad a polgári engedetlenség. Ami Rawls szerint általában akkor igazolható, ha a helyzet reménytelennek tűnik, és a döntéshozók rendrelvetik a konvencionális kommunikációs csatornákon

érkező üzeneteket. Csakhogy a gyakorlatban sokszor nem egyértelmű, mikor hatástalanok a legális módszerek, hiszen az állampolgár újra meg újra megpróbálhatja hallatni a hangját a legális csatornákon.

A könyvben nem kapott helyet Joseph Raz fel fogása a polgári engedetlenségről, amely szigorúbb Rawlsénál.² Álláspontja szerint olyan államban van az egyének joga polgári engedetlenségre, ahol nem, vagy csak nagyon korlátozottan adott a politikai részvétel lehetősége (ezt nevezi Raz „illiberális demokráciának”). Miután az ilyen állam megnehezíti a politikai részvétel lehetőségét, azok, akiket így hátrányba hoz, megtehetik, hogy úgy gyakorolják a politikai részvételi jogukat, mint ha törvény biztosítaná. Viszont ahol adott a tényleges politikai részvétel lehetősége, ott a polgári engedetlenség nem indokolható a politikai részvételi jogra hivatkozva. Nehéz megítélni, hogy egy állam mikor korlátozza annyira a politikai részvétel lehetőségét, hogy illiberálisnak tekintsük. A különböző rezsimek a liberálistól az illiberálisig terjedő skálán helyezkednek el, és nem sorolhatók egyértelműen egyik szélső kategóriába sem.

Habár Misetics felhívja a figyelmet arra, hogy a polgári engedetlenség és az erőszakmentes ellenállás összefügg a képviselői rendszer nyújtotta lehetőségekkel, a kettő közti határt nem teszi világossá. Nem teszi világossá, mikor van jogunk törvényt sérteni céljaink elérése érdekében.

Raz szerint a polgári engedetlenség igazolható olyan esetekben is, amikor a siker valószínűtlen ugyan, de maga az engedetlenség késleltetheti a rossznak tartott törvényt okozta károkat. Ha például a környezetvédők a fákhöz láncolják magukat, megakadályozhatják – egy időre legalábbis –, hogy kivágják a fákat, és pusztítsák az ökoszisztémát.³

Ronald Dworkin álláspontja sem szerepel ebben a kötetben, aki szerint a törvényszegés joga nem külön jog, mint Raz felfogásában, mert más jogoktól függ.⁴ Az embereknek ugyanis alapvető jogaik vannak a kormányukkal szemben, ilyen például a szólás vagy a lelkiismeret szabadsága. Ezek a jogok hozzátartoznak az emberi méltósághoz. A polgári engedetlenség pedig minden olyan jogból levezethető, amellyel az állampolgár a kormányával szemben rendelkezik. Vagyis az egyének akkor van joga megszegni a törvényt, ha a

2 ■ Joseph Raz: *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Clarendon Press, Oxford, 1979.

3 ■ Uo.

4 ■ Ronald Dworkin: *Taking Rights Seriously*. Duckworth, London, 1977.

5 ■ John Gardner – Timothy Macklem: Reasons. In: Jules Coleman – Scott Shapiro (eds.): *Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Oxford University Press, Oxford, 2002.

6 ■ Joseph Raz: *The Authority of Law*.

7 ■ Uo.

8 ■ John Morell: The Justifiability of Violent Civil Disobedience. In: Hugo A. Bedau (ed.): *Civil Disobedience in Focus*. Routledge, London, 1991.

9 ■ Joseph Raz: *The Authority of Law*.

10 ■ Uo.

törvény akadályozza a kormánnyal szembeni jogainak érvényesítésében.

2. Morálisan igazolható-e az engedetlenség *indokai*, amelyek törvényszegésre készítetnek? Mi választja el a magasabb rendű törvényre, a társadalom közös igazságérzetére hivatkozást az öncélúságtól, vagy épp a politikai marketingtől?

Fontos, hogy a polgári engedetlenséget gyakorló egyén morálisan igazolható okból válassza az engedetlenséget. Előfordulhat azonban, hogy az engedetlen polgár meg van ugyan győződve arról, hogy az ügye igazságos és az engedetlensége morálisan megengedett, ám téved a tényekkel és/vagy az elvei megalapozottságával kapcsolatban. Ha feltételezzük, hogy az ügye morális szempontból megalapozott, akkor is felmerül két további kérdés: milyen *személyes* oka van rá, hogy támogassa az ügyet, és milyen indokból választotta meg a *módszerét*?

Ami a személyes okot illeti: aki azért támogatja az afroamerikaiak egyenlőségének ügyét, mert jó politikai marketingnek tartja, mert újra akarja választatni magát, vagy mert ismerősei elismerésére vágyik, annak az indoka elítélhető. Ha viszont azért támogatja az ügyet, mert igazságtalanul bánnak az afroamerikaiakkal, vagy mert fontosnak tartja az emberi méltóságuk tiszteltetését, akkor indoka morálisan elfogadható.

Ami a módszer megválasztását illeti: néha a polgári engedetlenséget gyakorlók indokai helyesek, de a választott *konkrét* cselekvés megkérdőjelezhető. Korántsem mindegy ugyanis, milyen stratégiát választ valaki. Például megalapozott indoka lehet, hogy részt vegyen egy útlezárásban, mert úgy gondolja, hogy ezzel kifejezi a képviselni kívánt ügyet, hiszen tapasztalatból tudja, hogy az útlezárásra a kormány általában reagál, és hogy ennek a cselekvésnek nincs túl nagy társadalmi kára. De ezek az indokok hiányozhatnak, amikor valaki mondjuk kormányzati épületeket vandalizál.⁵ Tehát korántsem mindegy, hogy milyen eszközhöz nyúl. Az cselekvés adekvátsága függhet a politikai rezsimtől, a társadalmi környezettől vagy a többi politikai résztvevő cselekedeteitől. Például másképp működött a polgári engedetlenség az apartheid által uralt Dél-Afrikában, mint egy jól szervezett demokráciában.

A polgári engedetlenség indokaihoz kapcsolódva kérdés, hogy a gazdasági egyenlőtlenség indokolhatja-e polgári engedetlenséget. Gandhi és King szerint igen, mert igazságtalan, ha valakit megfosztanak a munkája gyümölcseéhez való jogától, és bizonyos alapvető szükségletek kielégítésében hiányt szenved. Rawls viszont úgy véli, hogy a gazdasági egyenlőtlenséggel kapcsolatban nem lehet az igazságosság közös felfogására hivatkozni, ezért a polgári engedetlenséget sem indokolhatja. Raz álláspontja szerint akkor lehet gazdasági egyenlőtlenség miatt polgári engedetlenséget elkövetni, ha a gazdaság működését törvények szabályozzák.⁶

3. A polgári engedetlenség mely *módszerei* igazolhatók? A könyvben olvasható tanulmányok szerzői

között van, aki radikális stratégiákat javasol, mint például Billington, és van, aki, mint Gandhi, békésebb módszereket ajánl. Viszont egyik tanulmány sem veti fel a kérdést, hogy milyen kritérium alapján kell választani a különböző módszerek között.

Raz álláspontja az, hogy a polgári engedetlenség választott módszere akkor igazolható, ha következményei nagy valószínűséggel pozitív változást eredményeznek.⁷ Vagyis csak akkor engedhető meg, hogy a társadalmat kitegyük a károsodás kockázatának, ha a várható következmények jobbak, mint amilyen a helyzet a polgári engedetlenség nélkül lenne.

A polgári engedetlenség módszere erőszakmentes. A bevezető tanulmány csak egy lábjegyzet erejéig veti fel azt – az egyébként sokat vitatott – kérdést, hogy mely módszerek számítanak erőszakosnak. Erőszaknak számít-e a társadalom zavartalan működésének megzavarása? Milyen megítélés alá esik, ha az egyén önmaga ellen követ el erőszakot (például odaláncolja magát egy fához)? Mi a helyzet a tárgyakkal szembeni erőszakkal (például valaki elégeti az útlevét, vagy feliratot fest a kormányépület falára)? Erőszaknak számít-e súlyosnak egyáltalán nem mondható fájdalmat okozni másnak (például megdobálni paradicsommal)?

Ha egy tevékenység erőszakosnak számít, amikor valószínűsíthetően akármilyen kicsi sérülést okoz, úgy az előbb említett cselekedetek erőszakosak.⁸ Csakhogy ez mégis visszas, hiszen erőszakmentes, törvénykövető cselekedetek esetenként több sérülést okozhatnak, mint a kismértékű erőszak.⁹ Gondoljunk bele, melyik okoz több fájdalmat és sérülést: ha valakit megdobálnak paradicsommal, vagy ha az altatóorvosok sztrájkba lépnek?

Rawls álláspontjával vitatkozva Raz úgy érvel, hogy az erőszak – a formájától függően – nem feltétlenül homályosítja el a polgári engedetlenség lelkiismeretességi aspektusát.¹⁰ Korlátozott, kismértékű erőszak alkalmazása egy konkrét cél érdekében erősítheti a polgári engedetlenség kommunikatív jellegét, mert felhívhatja a figyelmet az engedetlenséget elkövető ügyére.

Raz szerint néha a társadalmi igazságtalanság olyan nagy mértékű, hogy akár az erőszak is igazolható. Ilyen lehet például a polgári szabadságjogok követelése, ha erőszakkal függesztették fel őket. Am ehhez Raz azt is hozzáteszi, hogy az erőszakmentesség mindenképpen előnyben részesítendő az erőszakkal szemben, mivel elkerüli a közvetlen károkozást, és nem bátorítja az erőszakot más szituációkra nézve. Továbbá az erőszakmentességgel nem jár együtt a kockázat, hogy eltántorítaná a potenciális szövetségeseket, vagy fokozná az ellenfelek közti ellenségességet. Az erőszakmentesség nem zavarja meg a közvélemény figyelmét, és nem szolgál ürügyül a hatóságoknak arra, hogy erőszakkal válaszoljanak.¹¹

4. Milyen *büntetést* kell vállalni a törvényszegéssel járó polgári engedetlenségért? Ha az engedetlen polgárt megbüntetik, akkor nem a polgári engedetlenségért, hanem az annak során elkövetett tör-

vénysértésért (például birtokháborításért). A könyv tanulmányai egyáltalán nem tárgyalják azt a kérdést, hogy ha valaki polgári engedetlenségre készül, milyen büntetés vállalásával számoljon.

A büntetés vállalásának és az igazságszolgáltatással való együttműködésnek a kérdése két esetben merül fel. Egyrészt a polgári engedetlenség *folyamata során*, ha a hatóságok beavatkoznak a polgári engedetlenség gyakorlásába (például megakadályozzák, hogy valaki a veszélyes hulladékot szállító kamionok elé feküdjön). Másrészt a polgári engedetlenség *után*, amikor megállapítják a törvényszegésért járó büntetést.

Általában a polgári engedetlenség teoretikusai a büntetés vállalását tartják az egyik olyan elemnek, amely megmutatja, hogy a polgári engedetlenséget elkövető tulajdonképpen lojális a jogrendszer egészéhez, amelyet nem kíván megdönteni. Az együttműködés az igazságszolgáltatással és/vagy a büntetés vállalása azonban hátráltathatja is az ügyet, mert megakadályozza a polgári engedetlenség gyakorlását, illetve börtönbüntetés esetén meggátolja a polgárok további engedetlen cselekvését.

Három lehetséges felfogás él arról, hogy milyen büntetést érdemel a polgári engedetlenség a törvényszegésért. Az első szerint a polgári engedetlenséget elkövetők *ugyanazt* a büntetést érdemlik, mint bármely más törvényszegő. Hiszen az elkövetők ugyanúgy felelősek a tettükért, ami független attól, hogy önérdékből, vagy a társadalom érdekében követték-e el. Ráadásul minden, a morálisan igazolható törvényszegésért járó büntetést mérséklő, enyhítő körülmény figyelembevétele problematikus, amint morálisan nem igazolható törvényszegésért járó büntetésről volna szó. Sokszor nehéz megállapítani egy törvényszegés indokát, nehéz különbséget tenni az „egyszerű” törvénysértő és a polgári engedetlenséget elkövető között. Még ha a bírák különbséget tudnának is tenni e kettő között, a közvélemény szemében csökkenne a büntetés elrettentő ereje, és meggyengülne a törvényszegés társadalmi normája.¹²

A második álláspont szerint a polgári engedetlenség *komolyabb* büntetést érdemel, mint az egyszerű törvénysértés. Egyrészt azért, mert a polgári engedetlenséget gyakorlók mély meggyőződésből cselekszenek, és az enyhébb büntetés nem rettentené el őket a törvénysértéstől. Másrészt az engedetlen polgárok a törvény fölé helyezik saját morális meggyőződésüket a demokratikus döntéshozással és a jogállamiság szemben. Harmadrészt a polgári engedetlenség kommunikatív jellege és nyilvánossága súlyosbítja a törvényszegést, mert másnak is kedvet csinálhat hozzá. Végül bármilyen erőszakos viselkedés súlyosbítja a polgári engedetlenség törvényszegését, mert növeli a károkozás veszélyét, és további erőszakos cselekedetekre sarkallhat.

A harmadik nézet szerint a polgári engedetlenségből fakadó törvényszegést *engedékenyebben* kell büntetni, mint az egyszerű törvénysértést. A kézenfekvő ok itt az, hogy a polgári engedetlenséget elkövetőknek

morálisan megalapozott indokaik vannak, legtöbbször tudatosan motiváltak, és engedetlenségük gyakran a társadalom érdekeit szolgálja.

Ezeket a dilemmákat már csak azért is érdemes megfontolni, mielőtt valaki polgári engedetlenségre vetemedne, mert a polgári engedetlenségnek árnyoldalai is vannak, melyeket a könyv meg sem említ: széthúzást szíthat a társadalomban; akkor is bevetethetik a közvélemény figyelmének felkeltésére, amikor az felesleges; valamint törvényszegésre és a törvénnyel szembeni tiszteletlenségre bátorít.

A polgári engedetlenségnek azonban, mint a kötet tanulmányaiból is kiderül, komoly társadalmi értéke lehet. Megakadályozhatja vagy korrigálhatja az igazságosságtól való eltérést, és ennél fogva stabilizáló erő lehet. Hozzájárulhat ahhoz, hogy felszínre kerüljön a kisebbségben lévők véleménye, és elősegítheti a demokratikus eszmecserét, ha a domináns véleményt képviselőket arra kényszeríti, hogy rendszeren érveljenek álláspontjuk mellett. Mindezeket figyelembe véve is igaz, hogy aki morálisan igazolt polgári engedetlenséggel szegi meg a törvényt, valójában felelős állampolgárságról és polgári erényről tesz tanúbizonyságot. □

11 ■ Uo.

12 ■ Kent Greenwalt: *Conflicts of Law and Morality*. Clarendon Press, Oxford, 1987.